

СТАТУТИ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Статтю присвячено розгляду статутів Одеського товариства історії і старожитностей, яке діяло з 1839 р. до початку 20-х років ХХ ст. Кожна чергова редакція статутів була обумовлена змінами функцій і завдань Товариства. Зміст статутів засвідчує орієнтованість установи на вивчення залишків матеріальної культури, їх систематизацію, охорону і збереження.

Ключові слова: *статут Товариства, охорона пам'яток, історико-культурна спадщина, археологічні розкопки, наукові розвідки.*

Пам'ятки історії та культури, – основа спадщини, – є найважливішим надбанням суспільства. Кожна нація, держава, етнос оберігають і забезпечують її захист. В Російській імперії ця робота розпочалась з кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття. У цей період представники місцевої влади та наукової еліти розглядали історико-культурні надбання не лише, як важливу і необхідну ланку, що єднає минуле з сучасним, а й як необхідний засіб популяризації історії та розвитку культури. Тому закономірністю визнається той факт, що з початку ХІХ ст. в Російській імперії досить потужним стає рух, спрямований на виявлення пам'яток, їх вивчення і збереження, що обумовило потребу в організації низки громадсько-наукових осередків, які ставили б собі за мету цілеспрямоване вивчення історичного минулого краю.

Питання організації пам'яткоохоронної діяльності Одеським товариством історії і старожитностей має свою історіографію. Історію Товариства, оцінку його діяльності у галузі пам'яткоохоронної справи презентують дослідження С.Заремби, О.Сальцевої, І.Симоненка та В.Хмарського [5, 11, 12, 17]. Проте означені наукові роботи висвітлюють не всі питання, пов'язані з діяльністю установи. Названі автори віддають перевагу проблемам пам'яткознавчого, бібліографічного та археографічного характеру.

Розгортанню пам'яткоохоронної справи на півдні України сприяло засноване у 1839 році Одеське товариство історії і старожитностей (далі – Товариство). Одним із основних документів, який регламентував діяльність Товариства, був Статут

(«Устав Одесского общества истории и древностей»). Це історичне джерело інформує, в першу чергу, про мету та основні завдання наукової установи. Статут «пережив» п'ять редакцій.

Перший статут прийнято у рік заснування Товариства – 1839 року. А от ініціатива підготовки тексту, яка розпочалася за декілька років до заснування Товариства, належить викладачеві Рішельєвського ліцею, одному з п'яти членів-засновників Товариства – М.Н.Мурзакевичу. В редагуванні Статуту взяли участь чиновник, колишній дипломат М.М.Кир'яков; письменник-богослов О.С.Стурдза; начальник канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора – А.Я.Фабр; попечитель Одеської учбової округи Д.М.Княжевич. Використовуючи своє посадове становище, Д.М.Княжевич у січні 1839 року звернувся до міністра народної освіти по допомогу у питанні заснування Товариства і, відповідно, затвердження Статуту. В листі до міністра йшлося: «Новоросійський край належить до тих небагатьох, що надає багаті жнива для допитливого розуму, який прагне розірвати завісу часу і на основі нечисленних даних зрозуміти минуле. Протягом двох тисяч років край цей був сценою зіткнення різних народів, з яких кожний залишив по собі хоча б деякі сліди видимі і досі. Зберегти ці пам'ятки сивої давнини, описати і пояснити їх, визначити якого вони часу і значення, і з міркувань про них здобути користь для історії країни, яка становить одну з найбільш квітучих частин любимої нашої вітчизни, – ось мета, яку передбачає собі Товариство» [3, арк.10].

За сприяння М.С.Воронцова 25 березня 1839 року міністр народної освіти, граф С.С.Уваров затвердив Статут Товариства. Головний документ наукової установи складався з семи розділів (63 параграфи): «Про мету і завдання Товариства», «Про склад Товариства», «Про членів-посадовців», «Про почесного президента», «Про збори Товариства», «Про засоби функціонування Товариства», «Про права Товариства». Щодо основної мети в Статуті було зазначено: «... товариство засновується для розповсюдження історичних та археологічних відомостей про Південну Росію, переважно Новоросійський край і Бессарабію». Автори Статуту визначили шість основних завдань: «а) збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини (підкреслення наше – авт.), які відкриватимуться у

Південній Росії або стосуватимуться її; б) зайнятись пошуком, розбором і поясненням документів і актів, що стосуються історії зазначеного краю; в) піддавати критичному дослідженню свідчення древніх авторів про його місцевості і визначні місця, знаходити сліди їх у теперішньому часі; г) готувати запаси для майбутньої історії краю збиранням вірних відомостей про теперішній його стан щодо географії і статистики; д) розглядати твори російською й іноземними мовами, які мають той самий предмет, і визначати рівень їх вірогідності; е) видавати результати своїх занять у друкованому вигляді для широкого загалу» [13, с. 1-2]. Як бачимо, перше завдання фіксує орієнтованість Товариства на організацію пам'яткоохоронної діяльності.

Організацію діяльності наукової установи обумовлено змістом 42 параграфу розділу «Про засоби Товариства»: «у разі необхідності місцевого дослідження будь-яких пам'яток, або важливих в археологічному відношенні відкриттів, Товариство доручає такі дослідження дійсним членам та кореспондентам на місцях...» [13, с. 11-12]. З цитованого виходить, що пам'яткоохоронною діяльністю в Товаристві опікувалися безпосередньо ті співробітники, які мали вільний і постійний доступ до стародавніх споруд. Про охорону історико-культурної спадщини йшлося й у розділі «Про збори Товариства». Так, в параграфі 47 наголошувалось: «...якщо Товариство отримає відомості, що який-небудь стародавній пам'ятник, який знаходиться в межах Південної Росії, піддається руйнуванню, чи то з причин нехтування, чи то з причин відсутності засобів для підтримки, то воно, або власним коштом, поставить собі за обов'язок прийняти його під свій контроль, або має клопотати про допомогу і сприяння, де потрібно, через своїх представників» [13, с. 13-14]. Такий підхід до організації роботи Товариства сприяв тотальному контролю за станом, рівнем збереженості стародавніх пам'яток; визначав загальну стратегію діяльності Товариства.

З часом, у відповідності до набутого досвіду, виникла потреба удосконалення Статуту. У щорічному звіті за 1841-1842 роки було чітко визначено мотивацію до прийняття нової редакції Статуту. В першу чергу постала потреба зміни статусу Товариства. У звіті акцентовано на наступному: «...з часу заснування Товариство одержало такі права і пільги, які мали призвести до розширення його діяльності»

[7, с. 11]. В цитованому йшлося про урядову субсидію, покровительство спадкоємця престолу і дозвіл на проведення безперешкодних розкопок на казенних землях в південному регіоні.

1842 року затверджено другу редакцію Статуту, який значно збільшив свій обсяг у порівнянні з попереднім – десять розділів склалися з 98 параграфів. Мета Товариства не змінювалась. У першому параграфі відзначено високий рівень опікунства над Товариством. Такий акцент констатував безпосередню причетність імператора до пам'яткоохоронних справ і його особистий контроль за їх реалізацією. У розділі «Про права Товариства» йшлося про набуту ним пільгу. Йшлося про право Товариства на здійснення археологічних розвідок територією всієї Південної Росії (на казенних землях з дозволу місцевого керівництва, а на приватних – з дозволу власників) [14, с. 28]. Зміни внесено і до розділу про джерела фінансування установи: акцентовано на призначенні урядової субсидії, яка і стала для Товариства основним джерелом до активізації пам'яткоохоронної роботи [9, с.934]. Означена редакція Статуту Товариства забезпечила його функціонування упродовж трьох наступних десятиліть.

Наприкінці 60-х років XIX ст. виникла потреба чергової редакції Статуту. Для цього створено комісію у наступному складі: М.Н.Мурзакевич (секретар), В.Н.Юргевич, М.А.Аркас (дійсні члени), М.Ф.Шугуров (кореспондент). Комісія представила проект, в якому були наявні зміни і доповнення пам'яткоохоронного спрямування: Товариство набуло статус імператорського; запроваджувалася посада директора для Одеського та Феодосійського музеїв, якої до цього часу не існувало [8, с. 14].

Третю редакцію Статуту затверджено 7 липня 1873 року [10, с. 16]. Структурних змін вона не передбачала. В першому параграфі розділу «Про мету Товариства» з'явилося одне доповнення: поширення зони наукових розвідок, долучення до неї східного узбережжя Чорного моря [15, с. 1]. У розділі «Про посадові особи» визначено обов'язки директорів музеїв: збирати історико-культурні пам'ятки, піддавати їх систематизації, науковій обробці й опису [12, с. 6-7]. Доповненням до цього виступає 70 параграф розділу «Про права Товариства», де зазначалося: «...всі старожитності, знайдені в Новоросійському краї, що не

надходять до музейних сховищ столиці, надаються музеям Товариства [15, с. 15]. Як наслідок, Товариство неодноразово порушувало питання про збереження, нагляд і контроль за пам'ятками матеріальної культури, які знайдено під час проведення археологічних розвідок і наукових експедицій [2, арк. 1-1зв.].

Протягом першої половини 90-х років XIX ст. Товариство переживає ряд трансформацій і змін. Ним здобуто право на розширене фінансування: субсидія уряду зросла і становила 2,5 тис. крб. (сріблом) на рік. Створено тимчасову виконавчу комісію, завдання якої полягало у розробці нової програми діяльності Товариства. Програма включала заходи щодо активізації пам'яткоохоронної роботи: збирання свідочств про пам'ятки старовини, організація спеціалізованих експедицій та наукових розвідок, популяризація знань про місцеві старожитності, звернення до місцевих та центральних органів влади з пропозиціями щодо здійснення охорони та реставрації монументальних пам'яток. Слід вказати на започаткування досвіду діяльності Ради Товариства, яка мала проводити «правильний розподіл роботи» між членами Товариства [18, с. 138]. Означені зміни вимагали подальшого удосконалення змісту Статуту. У лютому 1896 року нову редакцію було затверджено.

Важливим, на наш погляд, стало уточнення мети Товариства, яка полягала тепер у «всебічному вивченні історії і археології взагалі, а переважно Південної Росії, тобто Новоросійського краю, Бессарабії, Криму і східного узбережжя Чорного моря». Дещо змінилося і коло завдань: «а) збирання, опис і збереження залишків старожитностей, переважно місцевих; б) вивчення і пояснення писемних пам'яток, що стосуються старожитностей Південної Росії; в) здійснення наукових експедицій і екскурсій для археологічних досліджень і розкопок; г) пропозиція ученими завдань на конкурс і призначення премій за твори історичного й археологічного змісту; д) видання історико-археологічних досліджень і матеріалів» [16, с.1]. Слід акцентувати на структурних змінах третього розділу. Адже вивчення і збереження стародавніх пам'яток не можливе без здійснення наукових експедицій і результативних археологічних розвідок. Збирання, опис і збереження залишків обмежувалось лише «місцевими старожитностями». Це засвідчило зосередженість

Товариства на пошуку, збереженні та охороні місцевих речових та писемних пам'яток старовини з метою подальшої їх наукової обробки та вивчення.

Зазнала деяких змін і структура статуту: його скорочено до 59 параграфів. Чотири розділи («Мета Товариства», «Склад Товариства», «Посадові особи», «Права Товариства») залишились без змін. Розділи «Збори Товариства», «Господарське управління Товариства», «Видавничий комітет» замінено на «Загальні збори», «Засоби Товариства», «Видання Товариства». Розділи «Вчені заняття Товариства» та «Діловодство Товариства – вилучено. Замість них з'явилися два нових розділи: «Обов'язки і права членів», «Рада Товариства». Останній розділ був принципово новим. В ньому зазначалося, що на Раду покладалися завдання по сприянню Товариству у досягненні його наукових цілей (складання проекту правил та інструкцій для наукових розвідок, археологічних експедицій та екскурсій, підготовка завдання для наукового дослідження, відшукування заходів до поповнення колекції музеїв), а також завідування господарчою і розпорядчою частиною. [16, с. 10-11].

У цей період під нагляд Товариства потрапляє Мелек-Чесменський курган в Керчі (1869 р.) і турецька фортеця в Аккермані (1896 р.) [1, с. 55; 6, с. 25]. Упродовж 1865-1868 років Товариство виборює право на передачу в своє підпорядкування ділянки землі з руїнами генуезької фортеці в Судаку [4, арк. 19]. Означене вимагало статутних змін, які мали стати акцентом на нових обов'язках директорів (завідувачів) музеїв. У новому параграфі Статуту за номером 37 зазначалося: «завідувачі Одеського і Феодосійського музеїв та стародавніх споруд Мелек-Чесменського кургану і Судацької фортеці, завідують усіма колекціями і предметами старовини, вживають заходів щодо підтримання у належному стані стародавніх споруд, які перебувають у розпорядженні Товариства, складають систематичні показники та описи...; опікуються про поповнення ввірених їм колекцій, піклуються про виправлення і відновлення будівель, для чого роблять відповідні подання до Ради Товариства» [15, с. 8].

Статут 1896 року забезпечував функціонування Товариства до останнього часу його діяльності. На засіданні 13 грудня 1911 року вирішено передрукувати Статут з причини нестачі примірників. Як наслідок, у 1912 році його перевидано без змін.

Отже, діяльність Одеського товариства історії і старожитностей регламентувалась Статутом, який «пережив» п'ять редакцій. Кожна наступна редакція обумовлена змінами функцій і завдань Товариства, необхідністю структурних удосконалень чи процедурою перезатвердження. Зміст статутів засвідчував предметну орієнтованість Товариства на глибоке вивчення залишків матеріальної культури, їх систематизацію, охорону і збереження. Статут є недостатньо задіяним джерелом історії, яке повно інформує про напрямки і методи пам'яткоохоронної діяльності з ініціативи і за участі Одеського товариства історії і старожитностей.

Джерела та література

1. Б.В. [Варнеке] Императорское Одесское общество истории и древностей. 1839-1914 //Журнал Министерства народного просвещения. – 1914. - №12. – С.47-61.
2. Державний архів Одеської області (ДААО). – Ф.1. (Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора). – Оп. 166. – Спр. 71. (О воспрещении частным лицам делать археологические разыскания на о.Фидониси. 1845 г.).
3. ДАОО. – Ф.93 (Одесское общество истории и древностей). – Оп. 1. – Спр.55 (Сношение Общества с местными лицами и поручения им по разным предметам. 1839-1863 гг.).
4. ДАОО. – Ф.93 (Одесское общество истории и древностей). – Оп.1. – Спр.70^a (Переписка Общества по собиранию сведений о древней Генуэзской крепости Судака. 1867-1880 гг.).
5. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.
6. Марти Ю.Ю. Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. – Одесса, 1913. – 88 с.
7. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1841 по 14 ноября 1842. – Одесса, 1843. – 17 с.
8. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871. – Одесса, 1872. – 32 с.

9. ПСЗРИ. – СПб., 1840. – Т. XIV. 1839 г. – Отд. I. (от 11909 по 13943). – Собрание второе. – Ст. 12985.
10. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Т. XLVIII. 1873 г. – Отд. I. (от 51724 по 52436). – Собрание второе. – Ст. 51754.
11. Сальцева О.А. Пам'ятокознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Праці центру пам'ятокознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 60-69.
12. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1999. – №2. – С. 19-32.
13. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1839. – 17 с.
14. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1842. – 29 с.
15. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1873. – 16 с.
16. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей, утвержденный 25 февраля 1896 года // ЗООИД. – Одесса, 1896. – Т. XVIII. – Приложение. – С. 1-14.
17. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с.
18. Штерн Э.Р. О деятельности Общества в истекшем десятилетии // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. XXII. – V. Протоколы. – С. 137-143.

I. Stryzhova

*The Statutes of the Odessa Society of History and Antiquities
as a source for investigation its activity in protection of relics of the past*

The article is devoted consideration of Charters of the Odessa Society of History and Antiquities, which existed since 1839 prior to the beginning of 20th year's XX century. Each edition of Charters was caused by changes of Society functions and tasks. The maintenance of Charters characterizes the establishments' orientation on studying of the rests of material culture, their ordering, protection and preservation.

Key words: *the Society's statute, preservation of relics, historical and cultural heritage, archaeological excavation, scientific studies.*